

УДК 81'367.625.432

ЭТИШТИН ӨТКӨН ЧАГЫ БУБУЙНА ӨМҮРЗАКОВНАНЫН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ

Женалиева Замира Аралбековна, ага окутуучу

E-mail: zamirazhenalieva@gmail.com

*Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад
Мамлекеттик Университети
Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада Академик Б. О. Орузбаева монографиясында кыргыз тилиндеги өткөн чакты уюштурган мүчөлөрдүн келип чыгыш тарыхына жана ошол мүчөлөр аркылуу кыргыз тилинин башка түрк тилдеринен айырмаланган өзгөчөлүктөрүнө токтолгон. Өткөн чактын -ды, -ган, -ып+тыр, -чу форма мүчөлөрүнүн кыргыз тилиндеги грамматикалык башка каражаттар менен айкашып келген жактарына да өзгөчө токтолуп тиешелүү корутундуга келген.

Түйүндүү сөздөр: учур чак, келер чак, өткөн чак, күдүк чак, байыркы чак, капыскы өткөн чак жана адат өткөн чак, айкын өткөн чак, айкын жакынкы өткөн чак жана айкын байыркы өткөн чак, жалпы жакынкы өткөн чак жана жалпы байыркы өткөн чак.

В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА БУБУЙНЫ
ОМУРЗАКОВНЫ

Женалиева Замира Аралбековна, преподаватель

E-mail: zamirazhenalieva@gmail.com

*Им. Б. Осмонова в Джалал-Абадский
Государственный Университет
Джалал-Абад, Кыргызская Республика*

Аннотация: В этой статье Академик Б. О. Орузбаева в своей монографии затронула историю происхождения кыргызского языка и особенности, отличающие его от других тюркских языков. К соответствующим выводам она пришла, особо подчеркнув, что члены форм прошедшего времени –ды, -ган, -ып+тыр, -чу сочетались в кыргызском языке с другими грамматическими средствами.

Ключевые слова: настоящее время, будущее время, прошедшее время, сомнительное время, древнее время, внезапное прошедшее время и обычное прошедшее время, явное прошедшее время, чистое недавнее прошедшее время и чистое древнее прошедшее время, общее недавнее прошедшее время и общее древнее прошедшее время.

THE STUDY OF THE PAST TENSE RESEARCHING OF BUBUINA OMURZAKOVNA

Zhenalieva Zamira Aralbekovna, teacher

E-mail: zamirazhenalieva@gmail.com

*Jalal-Abad State University named by B. Osmonov
Jalal-Abad, Kyrgyz Republic*

Annotation: In this article, Academician Oruzbayeva in her monograph touched upon the history of the origin of the Kyrgyz language and the features that distinguish it from other Turkic languages. She came to the corresponding conclusions, emphasizing that the members of the past tense forms -dy, -gan, -yp+tyr, -chu were combined in the Kyrgyz language with other grammatical means.

Key words: *present tense, future tense, past tense, doubt tense, ancient tense, sudden past tense and habitual past tense, obvious past tense, obvious recent past tense and clear past tense, general recent past tense and general ancient past tense.*

Кыргыз тилиндеги этиш сөз түркүмүнүн өткөн чак маанилери боюнча атайын илимий изилдөө иштерин Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын академиги, профессор Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаева аткарып, монографиясын да жарыялаган (Орузбаева, 1955). Илимий изилдөөсүнүн натыйжасында ал кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдөгү маанилерди төрт түргө бөлүп (-ды, -ган, -ып+тыр, -чу), алардын ар бирин өзүнчө главаларда өз-өзүнчө талдап чыккан.

Булардын биринчисин «прошедшее определенное (категорическое) время» (эмгек орусча жазылган болгондуктан, андан алынган шилтемелердин көпчүлүгүн оригиналында, орусча келтирдик) деп, анын грамматикалык көрсөткүчүн, -ды мүчөсүн, жак мүчөлөрүнүн кыска түрү менен айкашып келе турганын айтат. Түркологияда этиштин бул формасынын, -ды формасынын, *прошедшее категорическое, прошедшее объективным, недавно-прошедшим, настоящее-прошедшим, прошедшим достоверным, прошедшим определенным* (Орузбаева, 1955: 11-б.), деп ар түрдүүчө аталып келе жаткандыган да белгилейт. Өткөн чактын -ды мүчөсүнүн келип чыгыш тарыхына айрыкча токтолуп, А. Н. Кононовдун, Н. А. Баскаковдун жана башка окумуштуу түркологдордун көз караштарын талдап чыгып, «Не вдаваясь больше в рассуждения о происхождении этой формы, перейдем к рассмотрению некоторых особенностей ее в киргизском языке» (Орузбаева, 1955: 14-б.), деп жазып, бул мүчөнүн кыргыз тилиндеги структуралык өзгөчөлүктөрүнө, берген маанилерине кенири токтолот. «Хотя аффикс -ды, в обУей сложности, употребляется при выражении конкретного действия, имевшего место в прошлом, тем не менее он имеет несколько оттенков в своем значении» (Орузбаева, 1955: 14-б.).

Этиштин өткөн чагынын -ган мүчөсү менен жасалган түрлөрүн «прошедшее неопределенное время» деп атап, анын жак мүчөлөрүнүн толук түрү менен келе тургандыгын көрсөтөт.

Ал эми этиштин өткөн чак формасынын -ып+тыр мүчөсү менен жасалган түрлөрүн «прошедшее субъективное время» деп атайт. Мына ушул форманын «... выражает предположение, догадку, сомнение о когда-то совершившемся действии, при котором сам говорящий не участвовал, или выражает неожиданность, осознание действия лишь впоследствии» (Орузбаева, 1955: 25-б.), деп жазып, грамматикалык маанилерин бир топ терең ачып берген. Ошону менен бирге бул форманын этиштин өткөн чагынын байыркы өткөн чак маанисин да, жакынкы эле убакта өткөн чак маанисин да билдире берерин жазып көрсөткөн.

Окумуштуу -ып аффикси менен этиштин жак мүчөлөрүнүн (-мын, -сың, -сыз, -быз, -сыңар, -сыздар) жардамы жана чакчылдын -ып мүчөсү менен -дыр (-тыр, -ып+ыр) мүчөсүнүн айкашы менен кыргыз тилинде түрлүү маанилик өзгөчөлүк белгилери бар болгон өткөн чак маанилери жарала тургандыгын айткан. Кыймыл-аракеттин болгонуна карата кандайдыр божомолдун, эстей койгондуктун, бирөөнүн аткарган иш-аракеттерине шекшинүү менен карагандыкты, болуп өткөн кыймыл-аракетке сүйлөөчүнүн өзү катышпаса ишенбөөчүлүктү, капыстан эле кыймыл-аракеттин өтүп кеткендигинин билинип калышы, окуя болуп өткөндөн кийин гана билип калгандык сыяктуу маанилердин болору учкай гана баяндалып өткөн (Орузбаева, 1955, 25). Өткөн чак тарыхый өтүп кеткен окуяларды, кишинин, элдин башынан өткөндөрдү, байыркы замандарда болуп өткөндөндү, илгери качандыр бир мезгилде же жакын эле убактарда өтүп кеткендикти, мына ушундай өзгөчөлүктөрдү билдире берет.

Өткөн чак этиштин -ып (-ып +тыр) мүчөсү билдирген өткөн мезгил -ды, -ган аффикстери билдирген өткөн чак мезгилдерине караганда өз алдынчалык маанилик касиети менен

айырмаланат. Кыймыл-аракеттин түрдүү хронологиялык белгилерин да билдире тургандыгын да белгилеген (Орузбаева, 1955: 25-26-б.).

Этиштин өткөн чагынын *-ып+тыр* мүчөсү менен жасалган түрлөрүн «прошедшее субъективное время» деп атап, сүйлөмдө дайыма баяндооч болуп келерин белгилеген (Орузбаева, 1955: 26-б.). Анын бир канча фонетикалык варианттарда айтыларын белгилейт: *-ыптыр (-иптир, -уптур, -үптүр)*, *-ыпыр (-ипир, -упур, -үпүр)*, *-ыпмын (-ипмин, -упмун, -үпмүн)* и др. (Орузбаева, 1955: 26-б.). Булардын жак мүчөлөрдүн бардыгы менен бардыгы менен айкалышып келген түрлөрүнүн бардыгын эле ушул мүчөнүн варианттары деп, мисалы, *-ыптырмын, -ыптырсың...*, *-ыпсың, -ипсиң, -упсуз* ж.б., эсептей берсек, варианттары абдан эле көп болуп кетет. Өткөн чактын мүчөсүнөн жак мүчөлөрдү айырмалап, алардын ар бирин өз алдынча уланды мүчө экенин унутпашыбыз керек. Жекелик жана көптүк санда бул мүчөнүн оң мааниде айтылышы жана терс мааниде болуп айтылыш үлгүлөрүн таблица түрүнө келтирип алардын ар бир жакта келген көрүнүштөрүн көрсөтүп берет (Орузбаева, 1955: 26-30-б.). Өткөн чак мүчөсүнүн *-ыптыр, -ыпыр, -ыпмын* болуп үч түрдүү болуп өзгөрө берип бири-бирин алмаштыра берип параллелдүү колдонула берген түрлөрүн кыргыз тилинин башка түрк тилдеринен өзгөчөлөнгөн спецификалык морфологиялык белгиси катары көрсөтүлөт. «Параллельное использование трех вариантов формы на *-ып* (то есть *-ыптыр, -ыпыр, -ыпмын*) является одной из специфических особенностей киргизского языка в отличие от некоторых других тюркских языков» (Орузбаева, 1955: 30-б.) деп жазып, андай айырмачылыктарды мисалдар менен көрсөтүп берген.

Өткөн чактын бул мүчөсүнүн биринчи бөлүгүн окумуштуулар байыркы деп айтышат. Бул мүчөнүн Орхон-Енисей жазууларында жолугары П. М. Мелиоранский, Корш, С. Е. Малов, Поцелуевский, Решетов ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде белгиленген. Чакчылдын өткөн чакты билдирген формасынын мүчөсү катары окуу китептерде, окуу куралдарда айтылып келет (булар тууралуу кийинки главаларда сөз болот).

Кыргыз тилиндеги этиштин *-чу* мүчөсү менен уюшулган түрлөрүн «прошедшее длительное время» деп атап, ага карата талдоо жүргүзгөн. Ар кайсы кырдаалдарга жараша ар кандай эитштерге жалганган учурларына илик жүргүзүп келип, «сочетание аффикса *-чу* с глаголом «бол – быть» выражает однократное действие с оттенком идеи категоричности» (Орузбаева, 1955: 47-б.), деп тыянак чыгарат. Биздин оюбузча, мында бир жолку гана аткарылган кыймыл-аракет менен кошо кыймыл-аракеттин кайталангандыгын билдирген маанилер да боло берет. Мисалы, *бул жерде дайыма улак тартыш болчу*. Бул жерде этиштин өткөн чагынын *-чы* формасында «улак тартыштын бир канча ирет ойнолгондугу» баяндалып, кыймыл-аракеттин кайталангандык мааниси туюндурулуп жатат. Монографиянын акыркы главасында «э» жардамчы этишинин өткөн чак маанилеринин уюштурулушундагы ролу жөнүндө изилдөөлөрүнүн натыйжалары айтылган. Келер чактын *-мак, -макчы* формаларына эле жардамчы этишинин кошулушу менен келер чак эмес, өткөн чак маанисинин жаралгандыгын белгилеп, мисал келтирет: *кинодо бармакчы элем* (Орузбаева, 1955: 59-б.). Академик Б. О. Орузбаева монографиясында кыргыз тилиндеги өткөн чакты уюштурган мүчөлөрдүн келип чыгыш тарыхына жана ошол мүчөлөр аркылуу кыргыз тилинин башка түрк тилдеринен айырмаланган өзгөчөлүктөрүнө токтолгон. Өткөн чактын *-ды, -ган, -ып+тыр, -чу* форма мүчөлөрүнүн кыргыз тилиндеги грамматикалык башка каражаттар менен айкашып келген жактарына да өзгөчө токтолуп тиешелүү корутундуга келген.

Изилдөөнүн аягында кыскача тыянак чыгарып, кыргыз тилиндеги өткөн чак формаларынын маанилик жактарына учкай гана мүнөздөмө берип өтөт. Алардын спецификалык өзгөчөлүктөрү боюнча минтип жазат: «... специфическая особенность формы на *-ды* заключается в том, что она выражает факты, относящиеся к прошедшему определенному, конкретному, достоверному времени и не вызывающие сомнения у

говоряУего» (Орузбаева, 1955: 59-б.), «... форма на *-ган* также обладает своей специфической особенностью, которая заключается в том, что она, в отличие от формы на *-ды*, выражает действие или состояние предмета вообУе в прошлом, не указывая на конкретный (определенный) отрезок времени» (Орузбаева, 1955: 59-б.), деп мүнөздөмө берген. Этиштин *-ыптыр* мүчөсүнүн өткөн чактык маанилерин өзбек тилиндеги А. Н. Кононов көрсөткөн «момент следствия, момент сомнения, момент исторической передачи и момент внезапного умозаключения» маанилик оттенкторуна туура келет деп айтат (Орузбаева, 1955: 60-б.). Этиштин төртүнчү түрүн «глагол, сочетаюУейся с аффиксом *-чу*, выражает прошедшее длительное действие или состояние предмета с оттенком общности» (Орузбаева, 1955: 60-б.), деп жазган. Бирок, кыргыз тилиндеги этиштерге өткөн чактын *-чу* мүчөсү жалганганда узакка созулган гана өткөн чак эмес, кайталанып айтылган өткөнчак маанилерин да жарата турганы белгилүү эмес беле. Кыскасы, Б. О. Орузбаева кыргыз тилиндеги өткөн чакты 1) биротоло бүткөн анык (айкын) өткөн чак - «прошедшее определенное (категорическое) время»; 2) (качан аткарылганы) белгисиз өткөн чак - «прошедшее неопределенное время»; 3) субъективдүү өткөн чак - «прошедшее субъективное время»; 4) узакка созулган өткөн чак - «прошедшее длительное время» деп төрткө бөлүп караган. Натыйжада өткөн чак маанилеринин айрым бир көрүнүштөрү изилдөөлөрдүн сыртында кала берген.

Ошентип бул изилдөөдө, негизги багыт, тарыхый келип чыгышы, бул мүчөлөрдүн башка морфемалар менен айкашуу-айкашпастыгы, берген жалпы маанилери боюнча башка түрк тилдеринен кыргыз тилинин өзгөчөлөнгөндүгү сыяктуу маселелер каралып, кыргыз тилиндеги өткөн чак маанилеринин көп кырдуулугу, ар кайсы кырдаалдарга жараша өткөн чактык түрдүү маанилердин, маанилик белгилердин жаралыш маселелери Б. Ө. Орузбаеванын изилдөөсүнө четте калган. Андан тышкары, жогоруда белгиленгендей, белгилүү тилчи С. А. Давлетов жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазган окуу китебинде белгилеп, келечекте изилдөөнү күтүп турган маселелер да бар деп жазган ойлору бүгүнкү күнгө чейин атайын изилденбей, ачык калып келаткан маселе болуп саналат. Мына ошондуктан, бизден мурдагы изилдөөлөргө, айрыкча академик Б. О. Орузбаеванын эмгектерине жана жогорку жана атайын орто окуу жайлар үчүн жазылган окуу китептердеги жетишкендиктерге таянып, алардагы чагарылган тыянак-корутундуларды улантып, кийинки жылдардагы кыргыз тил илиминин жетишкендиктерине негизденип, кыргыз тилиндеги өткөн чак маанилерин тереңдетип атайын лингвистикалык планда изилдөөгө багыт алдык.

Этиштин өткөн чак маанилери грамматикаларда **айкын** өткөн чак, **жалпы** өткөн чак, **капыскы** өткөн чак жана **адат** өткөн чак деп ажыратылып белгиленип окутулуп келе жатат. Ал эми түркологдордун булардан башка да бир канча өткөн чактык маанилерди көрсөтүп белгилешкенин тиешелүү адабияттарга обзор жүргүзүп, мисалдарын келтирип өтүк. Бирок, кыргыз тил илиминде этиш сөз түркүмүнүн өткөн чак маанилеринин терең изилдене элек экендиги белгиленди. Ошентсе да белгилүү тилчи-окумуштуу С. А. Давлетов чекесин чыгарып, азыркы кыргыз тилинде өткөн чак этиштерде грамматикалык маанилердин бир топ арбын экендиги атайын изилдөөлөргө алынбай келе жатат. Азыркы кыргыз тилинин көркөм адабиятта, публицистикада жана элдик оозеки чыгармаларда айтылыш фактыларынан этиш сөздөрдүн кыймыл-аракеттин жана ал-абалдын өткөн чактагы маанилеринин өтө ар түрдүү экендиги байкалды.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008. 59-60-б.
2. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. - Бишкек, 1997. 197-205-б.

3. Давлетов С., Кудайбергенов С., Азыркы кыргыз тили: морфология - Фрунзе, 1980: 173-176- б.
4. Тыныстанов, Кыргыз тилин морфологиясы – Фрунзе, 1934:2-том 58-б.
5. Орузбаева Б. О. Формы прошедшего времени в кыргызском языке. – Фрунзе, 1955. 30-60-б.
6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. Бишкек, 2000.
7. Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе: Илим, 1964. 30-60-б.